

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ GENETİK ANTONİMLƏR

Giriş. Azərbaycan dilinə məxsus genetik və tipoloji xarakterli leksik-semantik söz qrupları – omonim, sinonim və antonimlərdir. Leksik-semantik söz qrupları dünyanın bütün dillərində özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır. Bu cəhətdən onlar funksionallıq baxımından universal xarakterə malikdir. Həmin söz qruplarının universal xarakteri artıq onların tədqiqində və təhlilində təsviri üsulu arxa plana çəkir, mütəxəssislərin diqqətini məsələnin genetik problemlərinin həllinə yönəldir.

Antonimlər yaranması insan təfəkkürünün ətraf aləmdəki əşya və hadisələrlə bağlı yaranmış əks əlaqə münasibətlərinin canlandırılması tələbatına uyğun şəkildə baş vermişdir. İnsan və ətraf mühit münasibətləri hər an birtərtibli, birstiqamətli anlayışları əks etdirməmişdir. Ona görə də bütün informasiyalar pozitiv anlayışların mühitində canlanmışdır. İnsan və ətraf mühit münasibətləri daim əksliklərlə və ziddiyyətlərlə baş-başa gəlir. Dil isə bunların ifadəsi üçün müvafiq sözlər formalaşdırır. S.Cəfərov yazır: “Antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. İnkişafın əsasını təşkil edən bu ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonim sözlərdə özünü göstərir. Ona görə də antonimlər lüğət tərkibinin daha maraqlı bir qismini əhatə edir” [2, s. 35]. H.Həsənov antonimlərin formalaşması və dildəki mövqeyi ilə əlaqədar olaraq yazır:

“Dildə antonimlərin inkişafı və formalaşması onların aid olduqları hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyət əks mənalı sözlərlə ifadə olunur. Məhz buna görə də onlar antonimlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi çıxış edir. Burada insanların həyat təcrübəsi də rol oynayır. İnsanlar həyatlarında maddi aləmdəki əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərini dərk edir, onları bir-birindən fərqləndirir. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti, həyat tərz, mənaəvi aləmi və onu əhatə edən aləmə qarşı müənsibəti ilə bağlıdır” [5, s. 5].

B.Xəlilov da antonimlərin yaranmasını insanın həyat təcrübəsi ilə əlaqədar izah edir. O yazır: “...Antonimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmişdir. Cəmiyyətin üzvləri əhatəsində olduqları mühiti dərk etdikcə, yaxşını pisdən, acını şirindən, istini soyuqdan, dostu düşməndən, işığı qaranlıqdan fərqləndirməyə başlamışlar. Bu cür məfhumların dildə fərqləndirilməsi daha çox tam antonimlər vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur” [6, s. 190].

Eyniköklü genetik antonimlər

Eyniköklü genetik antonimlər monosillablar şəklində formalaşmış tərkiblərdən ibarətdir. Eyniköklü genetik antonimlərin müəyyən qismi ilkin omonimlik mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Belə antonimlər eyni kök modeli üzərində əkslik anlayışı bildirməklə səciyyələnmişdir. Antonimlərin bu qisminin kök modelləri şəkilçilik mərhələsində müvafiq derivatlarla qaynayıb-qarışdığından onları bərpa etmək çətinləşmişdir. Bununla yanaşı, eyni kök daxilindən omonim kimi formalaşan bəzi antonimlərin izlərini müəyyən etmək mümkün olur. Məsələn, *al-* kökü *alçaq* sözünün tərkibində aşağıdakı mənaları bildirir. *Al-* kökündən, həmçinin *alçaqlıq* mənası üzrə *alçalmaq*, *alçaltmaq*, *alçaldılmaq*, *alçaqdan* kimi sözlər də düzəlmişdir. *Al-* kökü hətta omonim variantlı dil vahidi kimi müstəqil olaraq *aşağı*, *aşağılıq*, *aşağı* hissə mənasında qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “Suv qum alına ılınsər” (Su qum altında isinsə) [9, s. 34]. *Al-* kökü, eyni zamanda, antonim kimi *alp* (hündür, uca, əzəmətli, böyük, qüdrətli) sözünün tərkibində də işlənir: “Alplar başı Qazana zərb urdudunya başına dar oldu” [7, s. 18].

Al- kökü kimi *az-* kökü də omonim kimi ilkin informasiya prosesində həm *ucalıq*, *böyüklük*, *əzəmətlilik*, həm də *azlıq* mənasında antonimləşmişdir. *Az-* kökünün *alçaqlıq*, *aşağılıq*, *azlıq* mənası *az adam*, *az pul*, *az mənfəət*, *az qazanc* kimi ifadələrdə daha aydın müşahidə edilir. *Az* – kökünün böyüklük mənası isə *azman* sözündə ifadə olunur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *azman* sözü belə mənalandırılır: “*Azman*. Çox böyük, çox iri, çox yekə, əzəmətli, heybətli: *Azman* binalar *Azman* qayalar” [1, c. 1, s. 191].

Azərbaycan dilindəki *dinmək* (dillənmək, danışmaq, səslənmək) sözünün kökü olan *din-* tərkibi də ilkin omonimlik təbiətinə görə antonim kimi formalaşmışdır. *Dinmək* sözünün *din-* tərkibi izahlı lüğətdə həm *səslənmək*, *danışmaq*, həm də *sakit olmaq* mənalarında qeydə alınmışdır: *dinmək* (danışmaq, səslənmək, eşidilmək, söz söyləmək) [1, c. 1, s. 640]. *Dinmək* sözünün *din-* tərkibinin həmçinin *susmaq*, *sakit olmaq*, *səssiz olmaq*, *sükutda olmaq* mənası üzrə *dinc* – *dinməz* [1, c. 1, s. 638], *dinlik* [1, c. 1, s. 639], *dinc* [1, c. 1, s. 640] sözlərində işlənməsinə dair nümunələr verilir. *Dinmək* sözünün sakitləşmək mənası Qərb qrupu dialektlərində “*Qulağımın ağrısı dindi* (sakitləşdi)” müşahidə olunur.

Eyniköklü antonimlər monosillabizm mərhələsində kök tərkibinə müvafiq samit elementlərinin əlavəsi ilə də formalaşmışdır. Antonimlərin bu qismində ilkin monosillabik köklər müəyyən dərəcədə deformasiyaya uğramış olsa da, müvafiq variantlarda öz izlərini saxlayır. Məsələn, *oğ-* kökünün *oğurluq* mənası *oğru*, *oğurlamaq* kimi derivatlarda ifadə olunur. *Oğ-* kökü isə müstəqil kök kimi işlənmişdir. *Oğ-* kökünə *d-* samitinin əlavəsi ilə *doğ-* kökü formalaşmışdır ki, bu da omonimlik mərhələsində *doğmaq*, *doğulmaq*, *doğramaq*, *doğranmaq* sözləri ilə yanaşı, *doğru* sözünün də tərkibində işlənməmişdir. Beləliklə, *oğ-* kökündən formalaşmış *oğru-doğru* sözlərində antonim mənə yaranmışdır. *Oğru-doğru* sözlərinin təhlili ilə əlaqədar M.I.Yusifov göstərir ki, “*oğru-doğru* sözlərində eyni *ğr* elementləri işlədilsə də, məna bir-birinin əksinədir. Məsələn budur ki, *ğr* (*qr*) elementlərindən kənara çıxan (fleksiyaya uğrayan) *saiti şərti bərpa etdikdə*, həm də *qor* kökü alınır. Bu mənada *qor* kökünün uyğun anlayışını ona *u* şəkilçisi artırıqda müəyyən etmək olur. *Oğru* sözündə *o* elementi fleksiya yolu ilə kənara çıxmaqla *qorumağın* əks mənasını (*qorunmamağı*) bildirir. O *saitindən əvvəl d* əlavə edildikdə isə sözün əks mənası (*qorunan*) əmələ gəlir” [8, s. 142-143]. Burada həmçinin qeyd olunur ki, “*d* samiti kök

¹² Gəncə Dövlət Universiteti, baş müəllim. Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı gulnamsibova6@gmail.com

elementinin başlanğıcına prefiks kimi əlavə olunduqda inkar mənalı antonim qarşılıqları əmələ gəlir. Məsələn, an (bil) – dan (bilmə), al (irəli, qabaq, alın) dal (arxa, geri), üz (üzül) düz (düzül), in (inlə, səslən) din (dinnmə, səslənmə)” [8, s. 143].

Monosillabizm mərhələsində eyni kökə prefiks xarakterli müvafiq elementlərin əlavəsi ilə digər antonim mənalı sözlərin əmələ gəlməsinə dair faktlar da aşkar edilmişdir. Məsələn, *iz-* kökündən aşkar olanı tapmaq, müşahidə etmək, axartmaq arxasınca düşmək mənasını bildirən *izləmək* sözü düzəlmişdir. *İz-* kökünün əvvəlinə *g* samiti artırıldıqda isə *giz-* kökü formalaşır ki, bu kökdən də aşkarı örtmək mənasında *gizli, gizlin, gizlətmək, gizlənmək* kimi derivatlar formalaşır.

İz – kökündən antonim mənalı *giz-* variantının yaranması ilə əlaqədar olaraq göstərilir ki, bu da eyni kökdən əks mənalı dil vasitələrinin formalaşmasının bir üsulu kimi mövcud olmuşdur [8, s. 115].

Azərbaycan dilində, həmçinin *təmiz, təmizlik, təmizləmək* mənasında *ar-* kökü də mövcuddur. *Ar-* kökünün əsasında təmizləmək mənasında *arıtmaq, arıtlamaq, arınmaq* kimi derivatlar formalaşmışdır. Qədim türk lüğətində *ar-* kökü əsasında düzəlmiş təmiz mənası bildirən *arı* və *arıq* sözləri qeydə alınmışdır: “*Arı- təmizlənmək: Bu er ölməkinçə arımas* kiri” (Bu kişi ölməyincə kiri təmizlənməz); “*Arıq təmiz: Etüzin arıq yunup yanı arıq ton kedip*” (Öz canını təmiz yuyub təzə və təmiz paltar geyinib) [9, s. 56]. *Arı* sözü təmiz mənasında “*Aydan arı, sudan duru*” ifadəsində də işlənir. *Ar-* kökünün əvvəlinə prefiks səciyyəli *q* samiti əlavə olunduqda *qar-* kökü əmələ gəlir ki, omonim xassəli bu kökdən də *ar-* kökü ilə münasibətdə əks mənalı *qarışıq, qarışdırmaq, qarışıqlıq* kimi derivatlar düzəlir. Qədim türk lüğətində *qar-* kökü üzrə formalaşmış *qara* sözünün çirklilik mənası qeyd alınmışdır: “*Tonqa qara yuquldi*” (Paltara çirk yığıldı) [9, s. 449]. Lüğətdə *qar-* kökü əsasında yaranmış *qarışıqlıq, qatışıqlıq* mənasındakı *qarış* sözü də qeydə alınmışdır: “*Negükə qarıştın* bu işkə üçün” (Niyə sən bu işə qarışdın) [9, s. 454]. Azərbaycan dilində, həmçinin *tanınmaq, tanımaq, bilinmək* anlayışı üzrə *ad* kökü formalaşmışdır. Bu kökdən *tanınmaq* mənası bildirən *adlanmaq, adlandırmaq, adlı* (-sanlı) kimi derivatlar düzəlmişdir. *Ad* kökünün əvvəlinə prefiks səciyyəli *y* samiti artırılmaqla *yad* kökü yaranmışdır ki, bu da semantik cəhətdən tanınmayan, bilinməyən özgə, başqa, qeyri anlayışlarını bildirir. Azərbaycan dilində, həmçinin başlanğıcda prefiks elementi kimi müvafiq samit elementləri işlənən *yox-çox, öy-* (təriflə) – *söy* (təhqir et) tipli antonimlər də formalaşmışdır. Bu tipli eyni kökdən formalaşmış antonimlər monosillabizm mərhələsinin məhsuludur. Dilin sonrakı inkişaf və təkamül dövrlərində isə eyniköklü sözlər vasitəsilə əksliklərin çoxluğunu ifadə etmək üçün daha yeni derivativ vasitələr formalaşmışdır.

Müxtəlifköklü genetik antonimlər

Müxtəlifköklü genetik antonimlər də, əslində, monosillabizm mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Müxtəlifköklü genetik antonimlərin formalaşması insan və ətraf mühit münasibətlərinin genişləndiyi elə bir mərhələnin məhsuludur ki, bu mərhələdə artıq təfəkkürün özündə abstraktlaşma prosesi yaranmış olur. İnsan təfəkkürü daha artıq informasiyalara qəbul edir və onları söz emalına çevirir. Bununla da yeni yaranan sözlər ayrı-ayrı yaxınmənalı anlayışları bildirdiyi kimi, əks və zidd mənalı anlayışları da əhatə etməyə qadir olur. Əlbəttə ki, ilkin mərhələyə aid müxtəlifköklü monosillabik elementləri bərpa etmək üçün ciddi etimoloji tədqiqatlar aparmağa ehtiyac vardır. Lakin ilkin monosillabik köklər kimi formalaşmış antonim sözlərin izləri itməmişdir, onlar ya müstəqil mənalı sözlərdə və ya onların təməlinə yaranmış müvafiq derivatlarda saxlanılır. Məsələn, *dün- gün* qarşılıqlaşması üzrə formalaşan antonim cütlüklərində *gün* tərkibi müstəqil mənasını mühafizə edir. *Dün* sözü isə müstəqil mənasını uyğun derivatlarda saxlayır. *Dün* kökü əsasında *dünən* sözü formalaşmışdır ki, bu da ötən *gün* mənasındadır. *Dün* sözü qədim türk lüğətində *tün* variantı üzrə *gecə* mənasında qeydə alınmışdır: “*Tün gecə: Tün udusıqım kelmədi*” (Gecə yuxum gəlmədi) [9, s. 633]. *Tün* kökündən qaranlıq mənasında, həmçinin *tünlük* sözü də formalaşmışdır. *Tün* sözü *gün* sözü ilə birlikdə qoşa söz kimi *gecə-gündüz* mənasında klassik ədəbiyyatda da işlənmişdir:

“Qaşların yayınə meyl eyləyəli canü-könül

Dünü-gün mən bilirəm kim, nə çəkirlər onlar” [4, s. 119].

Azərbaycan dilində formalaşmış *er-gec* antonim cütlüyündə də *gec* sözü özünün mənə müstəqilliyini saxlayır. *Er-* tərkibi isə *ertə, erkən* sözlərində özünün ilkin mənasını əks etdirir. *Er-* tərkibinin səhər tezdən mənası qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Keçə yattı, ertə turup yundu*” (Gecə yatta səhər durub yuyundu). *En-* *yox* antonim cütlüyündə *en-* kökü aşağılıq mənasını saxlayır. Bu kökdən düzəlmiş *eniş, endir, endirmək* sözlərində də aşağılıq mənası ifadə edilir. *Yox-* tərkibi isə əks mənada özünün ilkin genetik mənasını müstəqil şəkildə saxlamır. Lakin *yox-* tərkibinin *yoxuş* derivatında həmin kökün ilkin mənasını müşahidə etmək olur. Həmin cütlüyün əsasında *eniş-yoxuş* sözlərində isə onların antonimlik anlayışı özünü bariz şəkildə göstərir.

İr-ger monosillablarında isə tərəflərin heç biri mənə müstəqilliyini mühafizə edə bilmir. Ancaq *ir-* kökü əsasında düzələn *irəli, ger-* kökü əsasında formalaşmış *geri* sözlərində onların antonim qarşılıqlaşmalı ilkin anlayışları mühafizə olunur. Eyni qayda üzrə *ir-xır* köklərinin geneik əkslik anlayışlarını bərpa etmək olur. Məsələn, omonim xarakterli *ir-* kökünə *-i* elementi qoşulduqda *iri* sözü alınır ki, buradan da həmin kökün ilkin mənası aydınlaşır. *İri* sözünün özündən isə *irilik, iriləşmə, irilənmə* kimi sözlər yaranır. *Xır-* kökünə isə *-da* şəkilçisi artırıldıqda *xırda* sözü alınır. Beləliklə, həmin köklərin bazasında *iri-xırda, irili-xırdalı* kimi antonim derivatları formalaşır. Azərbaycan dilində bu tipli genetik antonim elementlər çoxdur. Lakin onların böyük əksəriyyəti şəkilçilik mərhələsində semantik deqradasiyaya uğradığından həmin söz tiplərini etimoloji yolla bərpa etmək mümkün olur. Məsələn, *aş-yux* kökləri də monosillabik element kimi semantik deqradasiyaya uğramışdır. *Aş-* kökü ilkin informasiya mərhələsində omonim xarakteri üzrə işlənərək ayrı-ayrı semantik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Həmin kökə *-ağı* tərkibi əlavə edildikdə *aş-* kökünün aşağılıq mənası müəyyən edilir. *Yux-* kökü isə *-arı* tərkibi ilə birlikdə *yuxarılıq* mənası bildirir. Beləliklə, həmin köklərin bünövrəsində *aşağı-yuxarı* antonim cütlüyü formalaşır. Müxtəlifköklü genetik antonimlərin bir qismində ilkin monosillabizm özünün informasiya intensivliyinə görə mənə

müstəqilliyi saxlanılır. Məsələn, *az-çox, al-ver, get-gəl, at-tut, tez-gec, gir-çix, gen-dar, sağ-sol, var-yox, yer-göy, üz-düz* kimi antonimləri bunlara nümunə göstərmək olar.

Bu tipli antonimlər əşya və hadisələrin əkslik anlayışlarını intensiv adlandırmaqla dildə qoşa sözlər kimi də formalaşmışdır. Antonim mənalı sözlərin yanaşı işlənərək ənənəvi qayda üzrə qoşa sözlərə çevrilməsi məsələsi K.Ramazanovun Cənub-Qərb qrupu türk dillərində qoşa sözlərə həsr olunmuş dissertasiya işində də geniş şərh edilmişdir [10, s. 14-16]. M.Əlizadənin Azərbaycan dilindəki qoşa sözlərə həsr olunmuş dissertasiyasında da antonim xarakterli qoşa sözlərin mənşəyinə və formalaşmasına dair maraqlı faktlar və mülahizələr vardır. Antonim mənalı qoşa sözlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq burada göstərilir: “*Əşya və hadisələrin əks cəhətlərini ifadə edən antonimlər qoşalaşarkən tərkib hissələrinin mənalarının cəminə bərabər olan ümumi semantikanın daşıyıcılarına çevrilirlər. Bu birləşmələrdə zidd məzmunlu anlayışları bildirən komponentlər ümumi məna yükünün ifadəçisi kimi çıxış edir*” [3, s. 9].

Burada göstəriləyi kimi, antonim qoşa sözlər ümumi əkslik semantikasına uyğun olaraq bir-birini tamamlayır və ona görə də qoşalaşaraq bir vəhdət yarada bilər. Azərbaycan dilində ilkin genetik omonim cütlərinin təkamülü nəticəsində ilkin genetik semantikasından uzaqlaşmış əksmənalı tərkiblərə müvafiq şəkili elementləri əlavə olunmaqla onların məna bütövlüyü bərpa edilir və onların əsasında da daha yeni antonim cütləri formalaşır. Belə antonim cütlərinin bir qisminə ilkin monosillabik kök ənənələrinin davamı olaraq semantik müstəqillik saxlanıldığı halda, bəzilərinin ilkin mənası onların derivativ variantlarında ifadə olunur. Məsələn, *ayaq-baş, isti-soyuq, boş-dolu, yalan-doğru, dal-qabaq, ağır-yüngül, arıq-kök, əyri-düz, asta-cəld, ölü-dir, bütün-para, böyük-küçük, yazı-pozu, dərə-təpə, otur-dur, yalan-gerçək, uzun-qısa, uzun-gödək, hündür-alçaq, isti-soyuq, ağ-qara, astar-üz, yeyin-yavaş, eniş-yoxuş* kimi antonim cütləri buna nümunə ola bilər. Bu nümunələrin içərisində *ayaq-baş, boş-dolu, dal-qabaq, arıq-kök, əyri-düz, ölü-dir, yazı-pozu, otur-dur, ağ-qara, astar-üz, eniş-yoxuş* cütlərində tərəflərdən biri müstəqil monosillab kimi ilkin mənasını saxlayır, digəri isə öz ilkin mənasını ancaq həmin kökdən törəyən derivatda mühafizə edir.

Bu nümunələrlə müqayisədə *ağır-yüngül, asta-cəld, bütün-para, böyük-küçük, dərə-təpə, yalan-gerçək, uzun-qısa, uzun-gödək, hündür-alçaq, isti-soyuq, yeyin-yavaş* antonim cütlərinin monosillabik tərkibləri müstəqil mənalarını onlardan törəmiş derivatlarda saxlayır. Azərbaycan dilində qoşa söz tərkibi yaradan belə antonim cütlükləri şifahi danışqda, bədii mətnlərdə və təsvirlərdə emosionallıq bildirən vasitələr kimi işlənir.

Nəticə. Antonimlərin mənbəyi monosillabik təmələ malik olsa da, dilin tipoloji inkişaf mərhələlərində onlar təfəkkür qanunlarına uyğun şəkildə təkamül prosesi keçirərək öz ənənələrini düzəltmə formalarda davam etdirmişdir. Bununla yanaşı, monosillab mərhələsindəki elementlər də öz keyfiyyət dərəcəsini itirməmişdir. Belə ki, onlar şəkilsizlik mərhələsinin məhsulu kimi özlərində başqa dillərlə universallıq münasibətlərini saxlamaqdadır.

Antonimlərin də ilkin mərhələsində əkslik və ziddiyyətlər eyni obyekt, iş və hadisə daxilində dərk edilmişdir. Odur ki, bir söz tərkibi daxilində iki əks və ya zidd anlayışların ifadə olunmasını bildirən antonimlər də formalaşmışdır. Məsələn, *az* sözü müstəqil olaraq aşağılıq anlayışı bildirdiyi kimi *azı, azman* tipli derivativ formalarda böyüklük anlayışı da bildirir. Yaxud *al* tərkibi *alçaq* sözlündə aşağılıq mənası bildirdiyi halda, *alp, alın* sözlərində yuxarılıq mənasında anlaşılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 744 s.
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika: [4 hissəli] / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – h. 2. – 2007. – 192 s.
3. Əlizadə, M.S. Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2014. – 28 s.
4. Füzuli. Əsərləri: [6 cildə] / Tərt. ed. H.Araşlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 409 s.
5. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti / H.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 144 s.
6. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un izahlı lüğəti / – Bakı: Elm, – 1999. – 204 s.
8. Yusifov, M.I. Linqvistik tipologiya / M.I.Yusifov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 184 s.
9. Древнетюркский словарь / – Астана: Гылым баспасы, – 2016, – 760 с.
10. Рамазанов, К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках югозападной группы: / автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Баку, 1984. – 39 с.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, eyniköklülük, müxtəlifköklülük, əksmənalı sözlər, təhlil

Key words: Azerbaijani language, root words, non-root words, words with opposite meanings, analysis

Ключевые слова: Азербайджанский язык, однокоренные слова, разнокорневые слова, слова с противоположным значением, анализ.

Azərbaycan dilində genetik antonimlər

Xülasə

Azərbaycan dilinə məxsus genetik və tipoloji xarakterli leksik-semantik söz qrupları – omonim, sinonim və antonimlərdir. Leksik-semantik söz qrupları dünyanın bütün dillərində özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır. Bu cəhətdən onlar funksionallıq baxımından universal xarakterə malikdir.

Antonimlər yaranması insan təfəkkürünün ətraf aləmdəki əşya və hadisələrlə bağlı yaranmış əks əlaqə münasibətlərinin canlandırılması tələbatına uyğun şəkildə baş vermişdir. İnsan və ətraf mühit münasibətləri hər an bixətli, biristiqamətli anlayışları əks etdirməmişdir.

Eyniköklü genetik antonimlər monosillablar şəklində formalaşmış tərkiblərdən ibarətdir. Eyniköklü genetik antonimlərin müəyyən qismi ilkin omonimlik mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Belə antonimlər eyni kök modeli üzərində əkslik anlayışı bildirməklə səciyyələnməmişdir. Antonimlərin bu qisminin kök modelləri şəkilsizlik mərhələsində müvafiq derivatlarla qaynayıb-qarışdığından onları bərpa etmək çətinləşmişdir.

Məqalədə *al, oğ, iz, az* morfemlərindən yaranan əksmənalı sözlər və *dün, gün, er, en, ir, xır, aş* və s. müxtəlifköklülük yaradan genetik antonimlər araşdırılıb təhlil olunmuşdur. Məsələn, *az* sözü müstəqil olaraq aşağılıq anlayışı bildirdiyi kimi *azı, azman* tipli derivativ formalarda böyüklük anlayışı da bildirir. Yaxud *al* tərkibi *alçaq* sözlündə aşağılıq mənası bildirdiyi halda, *alp, alın* sözlərində yuxarılıq mənasında anlaşılır.

Genetic antonyms in the Azerbaijani language

Summary

Genetic and typological lexical-semantic word groups belonging to the Azerbaijani language are homonyms, synonyms and antonyms. Lexico-semantic word groups are formed in a unique way in all languages of the world. In this respect, they are universal in terms of functionality.

The formation of antonyms took place in accordance with the need of the human mind to revive the feedback relations that have arisen in relation to objects and events in the surrounding world. Human and environmental relations have not always reflected unidirectional concepts.

Homogeneous genetic antonyms consist of compounds formed in the form of monosyllables. A certain number of genetic antonyms with the same root were formed as a product of the initial homonymy stage. Such antonyms are characterized by expressing the opposite concept on the same root model. Since the root models of this part of the antonyms were mixed with the corresponding derivatives during the formation stage, it became difficult to restore them.

In the article, words with opposite meanings created from morphemes *al, oğ, iz, az* and genetic antonyms such as *dün, gün, er, en, ir, xır, aş* etc. that create different roots were investigated and analyzed. For example, the word "az" (less) independently conveys the concept of "*alçaq*" (inferiority), as well as the concept of greatness in derivative forms such as "*azı*", "*azman*" (great). Or, while the composition "al" means inferiority in the word "*alçaq*", it is understood in the sense of superiority in the words "*alp*" and "*alın*".

Генетические антонимы в Азербайджанском языке

Резюме

Генетические и типологические лексико-семантические группы слов, принадлежащие азербайджанскому языку, являются омонимами, синонимами и антонимами. Лексико-семантические группы слов образуются уникальным образом во всех языках мира. В этом отношении они универсальны с точки зрения функциональности.

Образование антонимов происходило в соответствии с потребностью человеческого сознания в возрождении обратных отношений, возникших по отношению к предметам и событиям окружающего мира. Отношения человека и окружающей среды не всегда отражали однонаправленные концепции.

Однородные генетические антонимы состоят из соединений, образованных в виде односложных слов. В результате начальной стадии омонимии образовалось определенное количество однокорневых генетических антонимов. Для таких антонимов характерно выражение противоположного понятия по одной и той же корневой модели. Поскольку корневые модели этой части антонимов на этапе формирования были смешаны с соответствующими производными, восстановить их стало затруднительно.

В статье были исследованы и проанализированы слова с противоположным значением, образованные из морфем *ал, ог, из, аз* и таких генетических антонимов, как *дюн, гюн, эр, эн, ир, хыр, аш* и др., образующих разные корни. Например, слово «аз» (меньше) самостоятельно передает понятие «алчак» (неполноценность), а также понятие величия в производных формах, таких как «ази», «азман» (великий). Или, хотя в слове «алчак» композиция «ал» означает неполноценность, в словах «алп» и «алын» она понимается в смысле превосходства.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva